

התרחשות נשנית – עקרון פואטי בעיצוב סיפור יוסף

יאירה אמית

1. פתיחה

עקרון פואטי של טקסט כלשהו נלמד מתוך הטקסט עצמו. וכבר נטען כי 'מסיפור דוד ובת-שבע עצמו נלמד על הפואטיקה שלו, ממש כפי שעל הפואטיקה של "לוליטה" לא נלמד מתוך הכרזות של הסופר או של "תורת הספרות המודרנית", אלא – שוב – מתוך הטקסט עצמו.¹

נמצא, כי בתהליך זה, של בירור עקרונות הקומפוזיציה של יצירה כלשהי, אפילו הכרזות הסופר מקבלות מעמד של הנחות מוקדמות שיש לבחון ולהעמידן במבחן הטקסט. במלים אחרות, הקורא או הפרשן, שלדידו הכרת עקרונות הקומפוזיציה היא בבחינת מפתח לפירוש היצירה ולהבנתה, מעוניין לבדוק באיזו מידה עקרון מוצע כלשהו מהווה אמצעי מארגן, שעשוי לסייע בקישורם של פרטים ותופעות בטקסט הנדון ולנמק את זריותו.

שלא בדומה לספרות המודרנית, המיישמת עקרונות פואטיים ידועים, ולעתים קרובות אף מכילה הכרזות מטעמו של הסופר, חסרה ספרות המקרא דיונים עיוניים, שחושפינו את עקרונותיה הפואטיים. עם זאת, מקרה יוצא דופן הוא סיפור יוסף, שמביא רמיזה לאחד העקרונות שמעצבים אותו. הרמיזה אינה מופיעה בראשיתו של הסיפור, ואין היא נמסרת – כפי שניתן היה לצפות – מטעמו של המספר, אלא היא נכללת בדברי הפשר, שמשמיע יוסף באזני פרעה לאחר שזה תיאר בפניו את שני חלומותיו: '...חלום פרעה: אחד הוא... ועל השנות החלום אל פרעה פעמים כי נכון הדבר מעם האלהים וממהרי האלהים לעשותו' (בר' מא, פס' כה, לב).²

דברים אלו של יוסף מבארים את התופעה המכנית של שני חלומות, שעניינם הוא אחד, והם מופיעים או מתרחשים בזה אחר זה. למרות שהמלך תיאר שני חלומות שונים, חלום הפרות וחלום השיבולים, שהיה ביניהם אף שלב של יקיצה (שם, פס' ד"ה, כא-כב), שתפקידו להבליט את שתי ההתרחשויות, פתר יוסף, כי מדובר בחלום אחד.³ הוא אף

1. מ' פרי ומ' שטרנברג, 'המלך במבט אירוני: על תחבולותיו של המספר בסיפור דוד ובת-שבע ושתי הפלגות לתיאוריה של הפרוזה', הספרות, א (1968), עמ' 292.

2. על מעמדו הפואטי של פסוק לב והשלכותיו עמד לראשונה מ' שטרנברג בהרצאתו בקונגרס העולמי השמיני למדעי היהדות (אוגוסט 1981): 'תבניות הדמיון בסיפור המקראי'. שטרנברג הגדיר הערה זו כהערה מטא-פרשנית, שיש בה פרשנות על מעשה פרשנות. וראה גם: N. M. Sarna, *Understanding Genesis*, New-York 1966, p. 213

3. מעניין כי פרעה מדבר על חלומו בלשון יחיד (שם, טו, יז, כב). הקושי בפסוק ח, המשלב לשון יחיד ('חלמו') לצד לשון רבים ('ואין פותר אותם'), נפתר בנוסח השומרוני, הנוקט כתיב מלא (חלמיו) ומשתמעת ממנו לשון רבים. וראה גם התרגום השומרוני לתורה, מהדורת א' טל, א, תל אביב, תש"מ, עמ' 152-153. יש המעדיפים את נוסחת השבעים הגורסת בפס' טו 'אותו', וראה J. Skinner, *Genesis* (ICC)² Edinburgh 1930, p. 466; G. Von-Rad, וכן: *Genesis* (OTL)², London 1963, p. 367

הוסיף לדברי פרשנותו היגד, שמנמק הן את ההתרחשות הנשנית והן את הופעת מרכיביה בזה אחר זה (שם, כו"לא), וכנראה גם במהלכו של לילה אחד (שם, ח).⁴ יוסף מפענח הצפונות, מבהיר בדברים אלו לפרעה – ובעת ובעונה אחת לקורא – חלק מעקרונות הפרשנות שהופעלו על-ידו.

במסגרת מאמר זה אבחן אחת מהתופעות הנזכרות בפי יוסף, והיא: התרחשות נשנית, משמע, התרחשות החוזרת בוואריאציות שונות.⁵ לדברי יוסף, היקרותה של תופעה זו מורה על וודאות בהתממשות העתידה. מטבע הדברים מתעוררת השאלה: האם הפתרון, שהושם בפי יוסף לתופעה ארגונית מבנית של הופעת צמד חלומות פרעה בשתי התרחשויות סמוכות תקף גם לגבי צמדי החלומות הנוספים המופיעים לאורך הסיפור? יתרה מזו, אולי משרת עקרון ההתרחשות הנשנית את מחבר סיפורנו כטכניקה מכוונת, שמנמקת תופעה מבנית לאורך היצירה השלמה, מבארת את ארגון העלילה ותורמת להבנת משמעותה. במלים אחרות, אולי ניתן לבחון את פתרון ההתרחשות הנשנית כעקרון פואטי בעיצוב הסיפור כולו?

2. חלומות בצמדים

אחת התופעות הבולטות בסיפור יוסף היא היקרותם של חלומות בצמדים. לכן, לא זו בלבד שפרשת צמד חלומות פרעה אינה תופעה חד-פעמית, אלא שסביר להניח כי החוקיות הפואטית המיוצגת על-ידה, כולה או חלקה, פועלת אף בשני הצמדים הנוספים: בפרשת חלומות יוסף (לז, פס' ה"א) ובפרשת חלומותיהם של שר המשקים ושר האופים (פרק מ).⁶

מן הראוי להקדים ולציין, כי בעולם האמונות והדעות הנשקף מן המקרא, יש לחלום מעמד של אות אלוהי. החלום הוא אחד מאמצעי הקשר, שהאל משתמש בהם כדי להודיע

שד"ל בפירושו (על חמישה חומשי תורה, תל-אביב תשל"א, עמ' 106) טוען: 'אבל החרטומים היו חושבים שהם שני חלומות ולא היו יודעים לפתור אותם, לכן כתוב ואין פותר אותם בל' רבים'. וראה גם במיוחס ליונתן ובפירושו של ספורנו לפסוק, וכן דיונו של מ"מ כשר בחומש תורה שלמה, חלק שישי, כרך ז', ירושלים תרח"ץ, עמ' תתתשלה, סימן לג.

4. וראה למשל פירושיהם של רשב"ם, רד"ק, רמב"ן, ספורנו ושד"ל (שם, עמ' 165) למקומנו.
5. איני מתייחסת לתופעת החזרה בצירופים של תחזית, פעולה או דיווח, על סוגיהם וגווניהם. הנושא נדון בפרשנות הקדומה והחדשה. דיון חדשני בנושא זה ראה אצל מ' שטרנברג, 'מבנה החזרה בסיפור המקראי: אסטראטגיות של עודפות אינפורמאציונית', הספרות, 25 (1977), עמ' 109–150; וכן: M. Sternberg, *The Poetics of Biblical Narrative*, New York 1986, pp. 365–440. D. B. Redford, *A Study of the Biblical Story of Joseph (Genesis 37-50)*, Leiden 1970, pp. 77–84.
6. גם בעלי שיטת המקורות לא נטו לפרש את תופעת צמדי החלומות כתוצאה של הרכבת מקורות, אלא שייכו אותם למקור, שאחד מסממני הזיהוי שלו הוא שימוש בחלומות. וראה למשל ניתוחו של סקינר, שם, עמ' 443, 460, 465. התייחסות אל החלומות כאל אחד המוטיבים המאפיינים את הסיפור המקורי ראה אצל רדפורד, שם, עמ' 89–91, 138–186, וראה גם עמ' 68–69. גורדון (C. H. Gordon, *The Common Background of Greek and Hebrew Civilizations*, New-York 1965, p. 64) דן אף הוא בנטייה להכפלת חלומות בספרות המזרח הקדום.

מראש על מעשיו. כדברי יוסף: '... את אשר האלהים עשה הגיד לפרעה', או: 'אשר האלהים עשה הראה את פרעה' (מא, פס' כה, כח).⁷ לפיכך, אין תימה שיש לחלום תפקיד מרכזי במערך המבני של הסיפורת המקראית, שבה הוא משרת את טכניקת 'הסיפור המקדים'.⁸ כאשר החלום מופיע כאירוע שמקדים את ההתרחשות, הוא טווה למעשה את חוטי העלילה של הסיפור ומקדים ומודיע על כיוון התפתחותה.⁹ אין ספק כי כדי להשיג מטרה זו יכול המחבר להסתפק בחלום אחד בלבד ואין הוא נדרש לצמד חלומות. יתרה מזו, החזרה על חלום אחד בשתי וואריאציות יכולה אף להתפרש כייתור מבחינת המידע. לכן, יש מקום להעלות את השאלה: מה התכלית שמצא יוסף להופעת החלום השני, או: מדוע ראה המחבר לנכון לצרף חלום נוסף, שאין בו פירוט נוסף, השלמה או הרחבה כלשהי, שעשויה להעשיר את ידיעותיו של הקורא?

2.1 חלומות פרעה

כידוע, עסק חלמו הראשון של פרעה בשבע פרות רעות, שאכלו שבע פרות בריאות, ואילו בחלמו השני הוא ראה שבע שיבולים דקות ושדופות, שבלעו שבע שיבולים בריאות ומלאות (מא, פס' א-ח, יז-כד). קווי הדמיון, הנמתחים בין שני החלומות, הם רבים: בשניהם מדובר בשבע דמויות; בשניהם עקרון ההתרחשות זהה – הרעות אוכלות את הטובות; בשניהם חוזרים אותם תארים ופעלים: עולות (פס' ב, ג, ה, יז, יט, כב), בריאות (פס' ב, ד, ה, ז, יח, כ), דקות (פס' ג, ד, ו, ז, יט, כ, כג, כד);¹⁰ בשניהם מופיעים

7. גישה זו אינה ייחודית לספרות המקרא. גם לגילגמש, גיבורה של עלילת המבול הבבלית, חלומות מוקדמים, המודיעים על הגעתו העתידה של אנקידו, וראה: J. B. Pritchard (Ed), *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, Princeton 1955, pp. 76-77. על חשיבות החלומות במזרח התיכון הקדום ראה: A. L. Oppenheim, *The Interpretation of Dreams in the Ancient Near East*, Philadelphia 1956 וכן רדפורד, שם (לעיל, הערה 5), עמ' 90-91. גישה דומה עולה גם מן הספרות וההיסטוריוגרפיה היוונית העתיקה. ואזכיר את חלומה של פינילופה באודיסיאה (י"ט 535-565) ואת מקומם של החלום והאוראקול בחיבורו ההיסטורי של הירודוטוס (כתבי הירודוטוס, תרגם א' שור, ירושלים תרצ"ו, ספר שביעי, סעיפים 12, 14-15, 17-19, ועוד; ספר ראשון, סעיפים 13, 19, 20, ועוד).

8. ראה ש' רמון-קינן, הפואטיקה של הסיפורת בימינו, תל-אביב 1984, עמ' 88.

9. ברבדים הדויטרונמיסטיים של הספרות המקראית, הקדומים והמאוחרים, בולטת הנטייה להמיר את החלום בחזון נבואי, שאף הוא נועד לשרת את טכניקת הסיפור המקדים. ועיין בשמ"א ב, כז-לו בייחסו לפרק ג', וכן בשמ"ב ז, ד"ז; י"ב, יא"ב; מל"א יג, א"ג, ועוד. וראה בהקשר זה י"א זליגמן, 'יסודות איטיולוגיים בהיסטוריוגרפיה המקראית', ציון, כו (תשכ"א), עמ' 167-169, G. Von-Rad, *The Problem of the Hexateuch and Other Essays* (Translated by E.W.T. Dicken), Edinburgh 1966, pp. 205-221

10. כתבי-יד רבים של המסורה גורסים בפסוק יט 'דקות' ולא 'רקות'. וראה גם תרגום אונקלוס והמיוחס ליונתן לפסוקנו ולפס' כ. וזוהי גם גרסתם של הנוסח השומרונים, התרגום השומרונים (שם [לעיל, הערה 3] עמ' 170-171), תרגום השבעים והפשיטא לפס' כו. נראה אפוא כדעת רבים מן החדשים, שדמיון האותיות ד"ר גרם להיווצרות הגרסה הסוטה 'רקות'.

ביטויים היוצרים תמונה דומה: יפות-מראה בהשוואה למלאות וטובות (פס' ב, ד, ה, ז, יח, כב, כד), דלות ורעות מראה (או תאר) בהשוואה לצנומות ושדופות (פס' ג, ו, יט, כ, כג).¹¹ מריכויים של קווי הדמיון למד יוסף כי 'חלום פרעה אחד הוא', ושבע הפרות הטובות, בדומה לשבע השיבולים הטובות, מרמזות לשבע שנים טובות – שנות שובע. ולהיפך: שבע הפרות הדקות והרעות, בדומה לשבע השיבולים הדקות והשדופות, מרמזות לשבע שנות רעב, שתבאנה לאחר שנות השובע. כך, שלמעשה, גם אם בעל הסיפור היה מסתפק בחלום אחד, שנושאו שיבולים או פרות, המציאות הנרמזת לא היתה משתנה. עם זאת, יוסף מצדו, מדגיש, כי להופעת החלום הנוסף יש משמעות שמתייחסת לשלב הביצוע בעולם המציאות:¹² החזרה על חלום הפרות בוואריאציית השיבולים מודיעה על נחרצות ההחלטה האלוהית ועל גזירה שאין לשנותה: 'כי נכון הדבר מעם האלהים'. יתרה מזאת, מהופעת שני החלומות בלילה אחד, הוא אף למד על מהירות הביצוע.

ליוסף יש בסיפורנו מעמד של פרשן, פותר חלומות (פס' טו), 'איש אשר רוח אלהים בו' (פס' לח). ופתרונותיו מראים כי אופן התארגנות הפרטים בעולם החלום הוא בעל משמעות לפיענוח ההתרחשויות הצפויות בעולם המציאות. במקרה שלפנינו, בנוסף למה שלמד יוסף מפרטי החלום על עצם ההתרחשויות העתידות בעולם המציאות, הוא גם למד, מאופן ארגונו של שני החלומות, על שלוש תופעות הקשורות לרמת הביצוע במציאות העתידה:

א. ריבוי קווי הדמיון ביחסים שבין שני החלומות מעיד על היותם שתי וואריאציות שמייצגות אירוע אחד במישור המציאות. מכאן אף ניתן להסיק, כי מצמצום והמעטה בקווי הדמיון, ניתן ללמוד על יותר מאירוע אחד, או על צדדים שונים של אותו אירוע, ועל מגמה של יצירת קישורים אנאלוגיים בין מספר אירועים, או בין צדדיו של אותו אירוע (פס' כה–כז).

ב. הופעת החלומות בזה אחר זה מלמדת על מהירות הביצוע (פס' לב ג).

ג. ולבסוף – הישנות חלומות שמשקפים אירוע כולל אחד, על צדדיו השונים, מצביע על החלטתו הנחושה של האל להפעיל את תוכניתו (פס' לב א+ב).

כך נמצא כי לשיטתו, תופעות צורניות-מבניות – כמו: תבניות דמיון, חזרה בוואריאציות ורצף של מסירה – מספקות הסבר לאופן התפתחות האירועים בעולם המציאות. ונראה, כי הפעלת הצופן המפענח של יוסף לתופעת השניות על שני צמדי החלומות הנוספים מבהירה, כי לא רק בפיענוח חלומות עסקינו, אלא גם ב'עקרון פואטי' שמנמק את תופעת הצמדים.

11. השינויים בין התארים המופיעים בתיאורו של המספר (פס' א'ז) לבין אלו המופיעים בתיאורו של פרעה (יז'כד) רק מטעמים כי המדובר בגווני סגנון ולא בכוונות שונות. מן הראוי אף לציין כי השוואה זו, שהקורא יכול לערוך בגין תיווכו של המספר, מנועה מיוסף, השומעט את הדברים לראשונה מפי פרעה. ניתוח מלא של קווי הדמיון הנמתחים בין שני חלומות פרעה ראה אצל מ' שטרנברג, שם (לעיל, הערה 5), עמ' 124–128.

12. השימוש בצירוף 'עולם המציאות', כאן ובהמשך, אינו אלא ניגודו של 'עולם החלום', כאשר המציאות הנזכרת הינה עולם הסיפור, שהוא לרוב עולם דמוי מציאות. אדגיש כמו-כן, שאיני מתייחסת בשלב זה לפרטי החלומות ומשמעותם, אלא לאופן התארגנותם בלבד.

2.2 חלומות יוסף

כבר בתחילת הסיפור מופיע יוסף כבעלם של שני חלומות: חלום האלומות (לז, פס' היז) וחלום גרמי השמים (שם, פס' ט). לשני החלומות מכנה משותף במישור העלילתי, שמוצא את ביטוי גם במישור הלשוני: בשניהם טקס של השתחויה ובשניהם חוזר השימוש בפועל להשתחוות. מצד שני, מספר נקודות השוני הוא, יחסית, גדול. בחלום הראשון מופיעות אלומות שמייצגות הן את האחים והן את יוסף, ואילו בחלום השני, לצד הכוכבים, המייצגים את האחים ללא יוסף, מופיעים גם השמש והירח, שמרחיבים את המבנה המשפחתי; בחלום הראשון קיים ריבוי של שימוש בפעלים, היוצר תחושה של מצבים משתנים שמצטרפים לתהליך: מאלמים, קמה, נצבה, תסבינה, תשתחוונה. ואילו במסירת החלום השני מופיע רק פועל אחד, ואף הוא בבינוני – משתחוויים – היוצר תחושה של מצב סטאטי; כמו־כן, בעוד שבחלום הראשון האלומות המייצגות את האחים משתחוות לאלוהי המייצג את יוסף, הרי בחלום השני מופיע יוסף עצמו ללא ייצוג של אחד מגרמי השמים. מן הראוי אף לציין כי אין בטקסט שום התייחסות לפער הזמן שחלף בין שני החלומות. עם זאת, ברור, שהפעם לא מדובר בשני חלומות שנחלמו בלילה אחד, שהרי שיחת יוסף עם אחיו (פס' ויח) חוצה בין שני החלומות.

הצופן המפענח, שהעמיד לרשותנו יוסף בפתרונו לחלומות פרעה, מאפשר לנו להניח, כי במקרה שלפנינו אין מדובר בחלום, שמייצג אירוע כולל אחד, ומיעוט קווי הדמיון נועד, כנראה, לשקף זאת. מצד שני, סביר להניח כי המכנה המשותף העלילתי של שני החלומות (טקס של השתחויה), המתוגבר באמצעות פועל זהה (להשתחוות), רומז לקו הכולל של הכבוד והגדולה שנועדו ליוסף.¹³

ואמנם, בדיעבד, מתברר לקורא, כי שני חלומות יוסף, על ההבדלים הקיימים ביניהם, הינם שתי וואריאציות שונות למציאות של תלות וכניעה, וזו משרטטת, בקווים כלליים ביותר, את קו ההתקדמות של עלילת הסיפור כולו. ולכן, לא זו בלבד שחלומות אלו – מבלי להתייחס להבדלים שביניהם – משמשים מסגרת, שראשיתה בפרק לז ואחריתה בנפילת האחים לפני יוסף לאחר מות אביהם (נ, פס' טו־כא), אלא שהופעתם כצמד, סמוכים זה לזה בסדר המסירה, באה להודיע לקורא שזהו התכנון האלוהי הבלתי ניתן להפרה.

ברם, קורא שממקד את תשומת לבו בקווי השוני, שמטבע הדברים מייחדים כל וואריאציה, נוכח, כי מצב הכניעה הראשוני, שבו אלומות משתחוות לאלוהי, מוקצן בחלום השני על־ידי ציור כניעה רחבה יותר שגיבוריה הם כוכבים, שמש וירח. ההקצנה מתבטאת גם בעובדה שליוסף אין בחלום השני עצם או רכיב מייצג והוא מתואר כחלק מן המציאות השמימית, ובמעמד עליון לזה של השמש והירח. בחינת נקודות השוני מצביעה על יחס של הקצנה בצמד חלומות זה, והקצנה זו רומזת כי ייתכן ולשימוש בשתי וואריאציות יש הפעם תפקיד של תוספת מידע. שהרי השינויים, המערערים

13. מתגובת האחים והאב (לז, פס' ח, ייא), ניתן ללמוד באיזו מידה תפשו גיבורי העולם המסופר את פרטי החלום כרמזים למציאות מתוכננת עתידה, בה עתיד יוסף למשול על בני משפחתו.

את המכנה המשותף הבסיסי של נקודות הדמיון ומסככים את החלום השני, כבר אינם מתבארים רק כתוצאה הכרחית של חזרה בוואריאציות, ויש בהם כדי לרמוז למצבים משתנים. הקורא רשאי אפוא לשער כי שני החלומות משקפים שני שלבים, שיש ביניהם יחס של הדרגתיות והחמרה.¹⁴ עם זאת, מן הראוי להדגיש, כי כדי לאתר שני שלבים שונים בהתקדמות העלילה, שהאחרון מביניהם חמור מן הראשון, אין צורך דווקא בשני חלומות וניתן היה לשלבם במסגרת של חלום אחד. למעשה גם פרעה מתאר בכל אחד מחלומותיו שני שלבים – שלב של שובע ושלב של רעב – המופיעים בכל אחת מן הוואריאציות. לפיכך יש מקום לחזור ולשאול: מהי מטרת ההתרחשות הנשנית? בהתאם לטכניקה הפרשנית שחשף לפנינו יוסף, הרי שניות זו נועדה להטעים את העקרון של 'נכון הדבר מעם האלהים'.¹⁵ מכאן, שלעצם החזרה על התרחשות של חלום תפקיד משלה והיא באה להודיע לשומע או לקורא כי מדובר בתכנית אלוהית שלא ניתן לשנותה. ואילו בחינת נקודות השוני, המייחדות כל אחת מן הוואריאציות, יכולה להצביע על מידע נוסף ועל תהליך רב-שלבי. נוכל אפוא לסכם כי הבנת המשמעות הפואטית של ההתרחשות הנשנית בפרשת חלומות יוסף מקדימה ומכינה את הקורא לתיאור, שבו – למרות כל הקשיים והתהפוכות העתידיים להופיע והפגעים המיועדים ליוסף – כיוון העלילה הוא אחד: יוסף עתיד למשול בבני ביתו ולהגיע למעמד רם ונישא. גם הפעם 'נכון הדבר מעם האלהים', אולם הפעם ההתרחשויות אינן סמוכות. משמע, האל אינו 'ממהר לעשותו', שהרי המדובר בתהליך מתפתח של צבירת כוח, עליו ניתן ללמוד מן השינויים בין שני החלומות.

2.3 חלומות שר המשקים ושר האופים

בצמד החלומות הנוסף המופיע בפרק מ', בולטים, כבר ממבט ראשון, קווי השוני. הפעם החולמים הם שני אנשים שונים, שר המשקים ושר האופים, החולמים 'איש חלמו בלילה אחד' (שם, פס' ה וראה גם מא, פס' יא). הראשון חולם את חלום הגפן, שאחריתו טובה, והשני – את חלום הסלים, שאחריתו אכזר. השוני בדמויות החולמים מפחית מלכתחילה את הציפיות לריבויים של קווי דמיון, והאפיון של כל דמות במסגרת החלום על-פי עיסוקה – גפן בחלום שר המשקים וסלים מלאים מעשה אופה בחלום של שר האופים – מתקבל כסביר ביותר. אולם, מתמיהה העובדה שהחלומות רומזים לגורל שונה, הצפוי לכל אחד מן השרים, והרי שניהם

14. בדיעבד מתבאר כי הפרדת שני החלומות לשני אירועים, שחלף ביניהם זמן, באה להצביע על שני שלבים בהגעת משפחת יעקב מצרימה. בשלב הראשון הגיעו רק האחים, פעמיים, לשבור שבר במצרים והם השתחוו ליוסף המשביר (מב, פס' ו; מג, פס' כו, כח; מד, פס' יד) והיו תלויים בו. אין תימה ששלב זה מיוצג על-ידי אלומות, הרומזות ל'קשר התבואה', היינו לבר, שאחי יוסף ירדו להביא ממצרים. וראה פירוש רד"ק לבר' לו, ה. רק בשלב השני הגיעו יעקב וכל זרעו לישיבה ממושכת במצרים.

15. א"ב אהרליך (מקר כפשוטו, א, דברי תורה, ניו-יורק 1969 [=1899-1901], מ' 101), מבליט את צד צד השניות ובנמקו את קנאת האחים (לו, יא) הוא מטעים: 'בתחילה היו שונאים אותו ובהשנות החלום התחילו להאמין שעלה לגדולה וקנאו בו'.

חטאו לאדוניהם מלך מצרים וגורל שניהם נחרץ ביום אחד.¹⁶

עם זאת, גם בצמד חלומות זה ניתן להצביע על קווים של דמיון: שני החולמים מופיעים בעיסוקם הרגיל, ובחלומות שניהם חוזר ונזכר המספר שלוש. לגפן בחלומו של שר המשקים שלושה שריגים ועל ראשו של שר האופים היו שלושה שלושה סלי חורי (מ, פס' ט"ט). נראה כי הופעת קווי הדמיון קשורה בעובדה ששני החולמים קשורים זה אל זה באירוע אחד ומשקפים צדדים שונים של אותו אירוע. הנחה זו מתחזקת גם לאור העובדה ששני החלומות נחלמו בעת ובעונה אחת.¹⁷

תפישת קווי הדמיון, ובעיקר קווי השוני, כתוצאה של שתי התפתחויות במסגרת של אירוע אחד, הדן בחטאם ובגורלם של שר המשקים ושר האופים, מורה, כי להנחה, שלפנינו ייתור מבחינה המידע, אין מלכתחילה מקום, כיוון שתפקיד צמד החלומות להשלים זה את זה ולרמוז על גורלם השונה של השותפים למעשה. ושוב, המסר האלוהי יכול להינתן באמצעות חלום אחד, שהשר החולם משיח ומתאר לחברו, או חלום אחד, שאותו חולמים שניהם. אך מסתבר שלשניות במקומנו משמעות כפולה: הן לגבי האירוע והן לגבי יוסף. מבחינת האירוע – האל הקדים להודיע פעמיים על גורל השרים, ובכל פעם הודעתו התייחסה לאחד מהם, משמע, לפן אחר של אותו אירוע, ובכך התממש העקרון של 'נכון הדבר מעם האלהים'. בנוסף על כך, יוסף הוכיח את כישוריו פעמיים, כאשר פתר נכונה את שני החלומות לשני אנשים שונים, כך שאין ספק כי התממשות שני פשרי החלומות הוכיחה לשר המשקים באופן שאינו משתמע לשתי פנים כי פתרונותיו הנכונים של יוסף אינם עניין של מקרה (מא, פס' י"ג). השניות משכנעת איפוא גם את גיבורי העולם המסופר, כי יוסף הוא פותר נכון של חלומות, ואין תימה, שבהמשך טורחים להריץ את יוסף אל פרעה (מא, יד). ניתן לומר כי במקרה זה כאילו ונתקיים כלל נוסף האומר, כי נכון הדבר מעם יוסף.¹⁸

2.4 סיכום

עד הנה נוכל לסכם, כי מהופעת צמדי חלומות אין ללמוד על מספר האירועים. יש ושני חלומות משקפים אירוע אחד, יש ושני חלומות משקפים את כיוון מהלך העלילה על השלבים השונים הבונים אותה, ויש ושני חלומות משקפים שני צדדים או זוויות של אותו אירוע. ההכרעה לגבי מספר האירועים קשורה בפיענוח נקודות השוני בוואריאציות. אשר לשימוש בשניות, שניתן היה לוותר עליה בכל שלושת הצמדים ולהמירה בחלום אחד, זו נועדה בכל המקרים להטעים את הוודאות שבהתממשות האירוע. נמצא, כי מלכתחילה אות מוקדם, שחוזר על עצמו, אינו

16. אמנם הקורא אינו יודע מה היה חטאו של כל אחד מן השרים (מ, א"ג; מא, ט"י). במלים אחרות, הסיפור אינו מביא נתונים או הנמקות לגזר דינו של פרעה. ברור, כי שני השרים חטאו ולפיכך שחרורו הבלתי מנומק של האחד יוצר רושם של הכרעה שרירותית. אין ספק כי יכולתו של יוסף להתמודד עם נתון זה של הכרעה שרירותית מתגבר את כישוריו כפותר חלומות.

17. בהמשך מתברר, כי לאחר שלושה ימים נחרץ גזר הדין של שניהם, האחד הושב על כנו והאחר – נידון לתליה.

18. וראה אהרליך, שם (לעיל, הערה 15), עמ' 109: 'והיו שר המשקים ושר האופים חולמים שניהם בשביל יוסף שיתמחה כפותר חלומות, כי על-פי שנים עדים יקום דבר'.

מיותר. הופעתו תוכננה כדי להודיע מראש ובאופן שאינו משתמע לשתי פנים על תכניתו של אלוהים.

3. מעמדה של השניות כעקרון מארגן לאורך סדר המסירה

העיון במבנה העלילה של סיפור יוסף מלמד, שהמחבר השתמש בהתרחשויות נשנות, ולאוו דווקא באמצעות החלום, באופן תכוף, עד כי ניתן לאפיין את עלילת הסיפור כעלילה, שמתקדמת במבנים של חזרות בצמידים.

אסקור בראשונה את הרכיבים הנשנים¹⁹:

א. יוסף ניצל מתכנית אחיו להרגו בזכות שני נסיונות הצלה של שניים מו האחים. בפעם הראשונה הציע ראובן להשליכו לבור ולהימנע משפיכת דמים, ואילו בפעם השנייה התקבלה הצעת יהודה למכור את יוסף לסוחרים נודדים (בר' לז, פס' יח-ל).²⁰ במלים אחרות, שני נסיונות ההצלה הם חלק מהמבנה המקורי של הסיפור.²¹

ב. בשני מקרים יוסף נמכר, ומכירות אלו הפכו בדיעבד לשלבים בעלייתו ובהצלחתו. בפעם הראשונה מכרוהו אחיו לישמעאלים בעשרים כסף (לז, פס' כח) ואלו הביאוהו; מצרימה ובפעם השנייה קנהו פוטיפר סריס פרעה מיד המדנים (לז, פס' לו).²² ממבט ראשון נראות שתי המכירות כשלבים בירידתו של יוסף, אך במבט לאחור מתברר, כי אלמלא נמכר

19. סקירה זו אינה כוללת את צמדי החלומות, וראה גם הערה 6 לעיל. כמרכז, מן הראוי לציין, כי במספר מקרים הרכיבים המתוארים על-ידי כהתרחשויות נשנות מנומקים על-ידי בעלי שיטת המקורות, או השיטות הקרובות לה, כצירוף של מקורות, או מסורות, או כמקור שנוספו לו עריכות מאוחרות. סיכום בנושא זה ראה בספרו של רדפורד (לעיל, הערה 5), עמ' 106-186, וכן אצל W. L. Humphreys, Josef Story, *The IDBS*, p. 492. בניחוסי, יש ומה שמקובל להגדיר ככפילות מוצג כחלק של התרחשות אחת. ואזכיר דרך משל את לז, יח-כא, שמקובל להציגו כשתי החלטות שונות להרוג את יוסף (יח/יט-כא), וראה רדפורד, שם, עמ' 182. לדעתי, אין כאן כפילות אלא ייצוג של שתי נקודות תצפית – זו של המספר וזו של הדמויות. וראה גם התחבטויותיהם של פון-ראד (שם [לעיל, הערה 9], עמ' 348) ושפייר (E. A. Speiser, *Genesis [AB]*, New-York 1964, p. 261) בעניין זה.

20. בפרשנות הביקורתית מקובל לראות בשני אירועים אלו צירוף של E + J וראה, למשל, סקינר, שם (לעיל, הערה 3), עמ' 446-448. ואילו לדעת רדפורד, פרשת יהודה היא תוצאה של עיבוד יהודאי (שם [לעיל, הערה 5] עמ' 182-183).

21. לפיכך יש, לדעתי, לצמצם את העיבוד היהודאי (ראה הערה 20 לעיל) להכרעה בדבר שמות הדמויות: ראובן ויהודה או רק יהודה.

22. השווה גם לז, פס' כה, כז; לט, פס' א; ל: לז, פס' כח א. החילוף ישמעאלים-מדיינים חוזר גם בפרשת גדעון (שופ' ח, פס' כד, כו). הפרשנות הביקורתית רואה בכך דוגמא טיפוסית למקורות שונים, וראה סקינר, שם (לעיל, הערה 3), עמ' 449, 456-457; פון-ראד שם (לעיל, הערה 9), עמ' 348. ולאחרונה: J. A. Soggin, *Judges (OTL)*, London 1981, p. 159. לפי שיטת המקורות. החלומות, הבור והמדיינים הם מוטיבים בסיפור E בעוד שכתונת הפסים ומכירת יוסף לישמעאלים הינן מוטיבים השייכים למקור J. לפי חלוקה זו אין שתי מכירות. יוסף נמכר רק לישמעאלים, ואילו המדיינים גנבוהו מן הבור. וראה גם א' כהנא, ספר בראשית, מקרא מפורש, ירושלים תשכ"ט (= ז'טומיר תרס"ד), עמ' נה.

על-ידי אחיו לישמעאלים, לא היה מגיע מצרימה, ואלמלא נקנה אחר-כך על-ידי פוטיפר, לא היה מגיע אל מקום אשר אסירי המלך אסורים, ושמעו כפותר חלומות לא היה מגיע אל פרעה. ג. שני שלבים או שתי תקופות, שראשיתן הצלחה וסופן אכזבה, חווה יוסף במצרים לפני שהפך משנה לפרעה: השלב הראשון – הצלחותיו בבית שר הטבחים; השלב השני – הצלחותיו בבית הסוהר. בשני המקרים הצלחות אלו הבטיחו את מעמדו, ויוסף, שהגיע כעבד או כאסיר, מונה לנהל את המקום (לט, פס' א-ו, כא-כג).²³ עם זאת, בשני המקרים לא היה די בהצלחה הראשונית כדי לשנות את מצבו. בבית פוטיפר הוא חווה חוויה קשה של הסתבכות עם אשת אדוניו. הוא נענש על לא עוול בכפו והורד לבית האסורים (לז, ז-כ). ואילו פתרון החלומות בבית הסוהר לא סייע לו, למרות ציפיותיו (מ, יד), להשתחרר מן הכלא בטווח זמן קצר: 'לא זכר שר המשקים את יוסף וישכחהו' (שם, כג). בסופו של דבר הופיעה הישועה רק מקץ שנתיים (מא, פס' א, ט-יג).

ד. פעמיים ירדו אחי יוסף לשבור שבר במצרים ובכל פעם שבו אל אביהם ואל בני משפחותיהם (מב, פס' א-ג, פס' יד; מג, פס' ט-כה).²⁴

ה. פעמיים התנכר יוסף לאחיו והעניש אותם על-ידי האשמות שווא שתלה בהם. בפעם הראשונה כאשר האשימם בריגול, אסר את שמעון, תבע את הבאת בנימין, וגרם להם לחרוד באמצעות החזרת כספם לאמתחותיהם (מב, פס' ז-כח). בפעם השנייה הוא ציווה לשים את גביעו באמתחת בנימין, האשימו בגניבת הגביע ותבע לקבלו כעבד (פרק מד).²⁵

ו. בעקבות הירידה הראשונה מצרימה קיבלו האחים אות חוזר, הקשור בכספם, שממנו יכלו ללמוד שהאירועים אינם מקריים. האות הראשון ניתן להם במלון. אחד האחים פתח את אמתחתו וגילה בה את כספו וכולם חרדו ואמרו: 'מה זאת עשה אלהים לנו' (מב, פס' כח). האות השני ניתן להם בכנען ובנוכחות אביהם, כאשר כל האחים מצאו את צרורות כספם בשקיהם (מב, פס' לה).²⁶ בירידתם השנייה מצרימה סיפרו האחים לאיש אשר על בית יוסף על דבר הכסף הנמצא. והנה בדיווחם הפך האות הנשנה לאות אחד. למרות שבעולם המציאות המסופרת האות ניתן פעמיים לא חשו האחים במשמעות נתינתו הכפולה.

23. המחבר מעוניין להעמיק את הדמיון בין שני המקרים וזאת הוא עושה באמצעות קישורים ספרותיים, המתבטאים בלשון קרובה בדיווחים מטעמו של המספר. והשווה לט, פס' ב-ו, ל: כא-כג, ובמיוחד הביטויים: 'זיהי ה' את יוסף', 'וכל אשר הוא עשה ה' מצליח בידו', 'וימצא יוסף חן', 'מאומה'. לפי שיטת המקורות מרביתו של פרק לט שייכת ל-J ואילו פרק מ', שעיקרו חלומות, נמנה על מקור E.

24. אמנם קיימת ירידה שלישית אך זו נשאה אופי שונה. בפעם השלישית הם ירדו עם אביהם ועם כל משפחותיהם להשתקע במצרים לתקופת זמן ארוכה (ראה לעיל, הערה 14). בעלי שיטת המקורות משייכים את רוב סיפור הירידה הראשונה ל-E ואת רוב סיפור הירידה השנייה ל-J. וראה סקינר, שם (לעיל, הערה 3), עמ' 473; פון-ראד, שם (לעיל, הערה 9), 376-377, 386.

25. גם במקרה זה סובר רדפורד (שם [לעיל, הערה 5], עמ' 184-185) כי ההתנכרות הראשונה שייכת לסיפור המקורי, ואילו ההתנכרות השנייה נוספה על-ידי מעבד יהודאי.

26. רוב הכיקורתיים אינם מפרידים בין שני האותות ומשייכים אותם, כרובו של הפרק, ל-E. וראה נימוקיו של כהנא, שם (לעיל, הערה 22), עמ' סא. רדפורד (שם [לעיל, הערה 9], עמ' 184) משייך את שני האותות לעיבוד היהודאי.

ז. בירידתם השנייה מצרימה קיבלו האחים שני אותות נוספים. האות האחד הוא הבאתם לכית יוסף לאכול שם,²⁷ והאות השני היה סידור ישיבתם לפני יוסף: 'הבכור כבכורתו והצעיר כצעירתו'. תגובת האחים לאות הראשון היתה פחד ולא את השני – תמיהה. גם במקרה זה הם לא התייחסו ל'מקריית' החוזרת, ולכן תמהו, ולא הבינו, כי ניתנו בידם סימנים לפענח את המתרחש.²⁸

ח. יעקב נכנע לדרישת בניו לקחת עמם את בנימין לאחר ששניים מהם חזרו עליה: ראובן (מב, פס' לז'לת) ויהודה (מג, פס' א'י).²⁹

ט. פעמיים חזר פרעה באוני יוסף על הרשאתו להושיב את משפחתו במצרים (מה, פס' טז'כא; מז, פס' א'ו).³⁰ ואין ספק שכתנאים של רעב כאשר רבו היורדים מצרימה, ובמיוחד על רקע היות העברים ורועי הצאן תועבת מצרים, יש להרשאה זו חשיבות מיוחדת.

י. פעמיים הודיע יוסף לאחיו כי השתלשלות האירועים אינה פרי תכנון אנושי, אלא היא ביטוי לרצון האלוהי. בפעם הראשונה הוא אמר: '...כי למחיה שלחני אלהים לפניכם...ועתה לא אתם שלחתם אותי הנה כי האלהים...'. (מה, פס' ה'ח), ואילו בפעם השנייה, כאשר אחיו חששו, שאחר מות אביהם עתיד יוסף לנקום בהם, הוא הרגיע אותם, וחזר ואמר: 'אל תיראו כי התחת אלהים אני ואתם חשבתם עלי רעה אלהים חשבה לטובה למען עשה כיום הזה להחיות עם רב' (נ, פס' יט'כ) בדברים אלו, המופיעים בסמוך לפרשת השעבוד במצרים והיציאה ממנה (שמ' א ואילך), נימק יוסף לא רק את הפער בין תכניות האחים לבין המציאות המתרחשת, אלא בעיקר את העובדה שכל אירועי ההווה הינם חלק מתכנית מקפת, ולפיכך הימצאות יוסף במצרים מתפרשת לא רק במשמעות של הצלת המשפחה, אלא גם במשמעות רחבה יותר: יוסף נשלח להכשיר את הרקע לישיבה הנמשכת של בני ישראל במצרים.³¹

27. סביר להניח – ותגובת הפחד של האחים מאשרת זאת – כי ההזמנה לסעוד בארמון יוסף היתה אירוע יוצא דופן.

28. גם במקרה זה שני האותות נמנים על מקור אחד, וראה סקינר, שם (לעיל, הערה 3), עמ' 478–479. מן הראוי לציין כי מתן המשאות והמשאת המוגדלת לבנימין (מג, פס' לד) אינו אות, שהרי האחים סיפרו ליוסף על מעמדו המיוחד של בנימין במשפחה וכל הגעתו מצרימה היתה תוצאה של דרישת יוסף (אין בכך לתרץ, שמשאתו עלתה על משאותיהם חמש ידות מע"פ).

29. מן הראוי בהקשר זה להוסיף, כי מקרה זה הוא הפעם השנייה שמתקבלת דווקא הצעתו של יהודה. בפעם הראשונה קיבלו האחים את הצעתו למכור את יוסף לישמעאלים (ראה סעיף א' לעיל). אין ספק שיש בעובדה נשנית זו ללמד על חשיבותו של יהודה ומעמדו בתוך אחיו. השווה בר"ר פד, יז (תיאודור-אלבק, עמ' 1021-וראה בח"ג): 'אמר ר' יהודה בר' אילעיי בשבח יהודה הכתוב מדבר, בשלושה מקומות דיבר יהודה בפני אחיו ועשו אתו מלך עליהן ויאמר יהודה אל אחיו (בר' לז, כו), ויבא יהודה ואחיו (מד, יד), ויגש אליו יהודה (שם שם יח)'. לעניין זה קשורים אף הדיונים במקומו של פרק לח בפרשתנו, וראה ספרי הפירוש הביקורתיים והמבואות. ראה גם בהמשך מו, פס' כח; מט, פס' ח"ב.

30. לפי שיטת המקורות ההרשאה הראשונה שייכת למקור E והשניה ל-J. וראה סקינר, שם (לעיל, הערה 3), עמ' 488, 495; רדפורד, שם (לעיל, הערה 5), עמ' 185–186.

31. לא מקובל לפצל את שני ההיגדים בין שני מקורות. כך סקינר, שם, עמ' 487; רדפורד, שם, עמ' 185–186. נראה לי, כמוֹכֵן, כי הכינוי שנותן יוסף למשפחתו – 'עם רב' – נועד לרמוז

המעקב אחר סדרת ההתרחשויות הנשנות ובחינתן בהתאם לעקרון הפואטי הנזכר יכולים ללמדנו, כי נכון היה הדבר מעם האלוהים להציל את יוסף ולהעבירו מצרימה (ראה סעיפים א ו-ב לעיל), ללמדו לקח באמצעות שתי חוויות קשות ולעודדו בדבר ההצלחה הצפויה באמצעות שתי ההצלחות החוזרות (סעיף ג). נכון אף היה מעם האלוהים לייסר את אחי יוסף (סעיפים ד ו-ה) ובעת ובעונה אחת לרמוז להם וליעקב, שההתרחשויות אינן מקריות (סעיפים ו, ז, ח, ו-י). ולבסוף, נכון היה מעם האלוהים להעביר את משפחת יעקב מצרימה ולשכנה שם (סעיפים ט ו-י).

נראה לי, כי סקירה זו והעיון בצמדי החלומות מוכיחים, כי ההתרחשויות הנשנות בסיפור יוסף לא זו בלבד שאינן מקריות, אלא יש בהפעלתן שיטתיות מתוכננת. המספר בסיפור זה אינו מסתפק בהדגשות סגנוניות או בחזרה מטעמו על אירוע כלשהו – תופעות המשתייכות למישור שבין הקורא והמספר. השניות בסיפורנו מתקיימת גם במישור ההתרחשות: דברים קורים פעמיים או נאמרים פעמיים והם נחווים על-ידי גיבורי העולם המסופר פעמיים, ולכן הישנותם קובעת את מבנה עלילתו של הסיפור כולו. מצד שני, ברוב המקרים, חווי ההתרחשויות הנשנות אינם מודעים למשמעותן ולכן יש צורך בפתר חלומות, שמפענח את צופן השניות, ואף מודיעו לקורא.

4. סיכום והצעה להבנת מעשה העריכה

בסיפור יוסף מהוות ההתרחשויות הנשנות עקרון פואטי, שמנמק, כפי שראינו, את ארגונם של תלק מחומרי ההתרחשות, דהיינו – את מבנה העלילה. נראה, כי באמצעות תופעה זו ניתן אף לנמק הופעת אירועים נשנים נוספים במקרא. אסתפק בשלוש דוגמאות שניתן ליישם עליהן עקרון פואטי זה, ולהבין באמצעותו אמצעי מארגן נוסף של מעשה העריכה.

קיצה של כהונת בית עלי מוטעם באמצעות שתי נבואות: נבואת איש האלוהים לעלי (שמ"א ב, פס' כז-לו) והודעת האל לשמואל בהקדשתו (שם ג, פס' יא-יד). עלי, שחוה שתי הודעות, הבין כי נכון הדבר מעם האלוהים, ואולי זאת אף הסיבה לדברי ההשלמה שלו: 'ה' הוא הטוב בעינו יעשה' (שם, פס' יח)? מכל-מקום, הצעת פירוש זו מבהירה מדוע מלכתחילה היו לעריכה נימוקים לשילובן של שתי נבואות.

עם ישראל קיבל שתי הוכחות, ששואל נועד למלוך. ההוכחה הראשונה ניתנה במעמד הלכידה בגורל (שמ"א י, פס' יז-כו) וההוכחה השנייה היתה הנצחון במלחמה עם העמונים (שם יא, א-יא).³² הקשר בין שני הסיפורים המהודק באמצעות מוטיב בני-הבליעל (י,

למשמעות רחבה יותר. כינוי זה אינו חוזר בספר בראשית, ואילו הופעתו במקרא מתייחסת להיקף גדול ממשפחה. וראה, למשל, במ' כא, פס' ו; דב' כ, פס' א, ועוד.

32. כיזוע, ההמלכה הראשונה נערכה בסתר והשותפים לה היו שמואל ושואל בלבד (וראה במיוחד שמ"א ט, פס' כז – י, פס' טז).

פס' כז; יא, פס' יב-טו). ואולי צירוף של שני סיפורי המלכה פומביים זוהי דרכו הנוספת של העורך להבהיר כיצד נוכח העם במסר האלוהי ואישר פה אחד, כי שאול הוא המועמד הרצוי למלוכה.³³

דוד הכריע להימלט לארץ פלישתים לאחר שנוכח פעמיים באי-יציבותו של שאול (שמ"א, פרקים כד, כו). ואולי הצורך לנמק את העובדה, שמציאת מקלט דווקא בארצם של אויבי ישראל היתה תכנית אלוהית, הניעה את העורך לנקוט בפתרון השניות? דוגמאות אלה הן חלק משורה ארוכה של מקרים נשנים בוואריאציות, שהישנותם מצביעה על היותם חלק מתוכנית ושיטה.³⁴

נראה אפוא כי תפישת ההתרחשויות הנשנות – שלא אחת פורשו כביטוי לריבוי מסורות, שהיה עניין בשימורן, או כביטוי לקיומם של שני מקורות שנתקדשו – כעקרון פואטי, יכולה במקרים רבים לנמק את מעשה העריכה. באמצעותה ניתן להבין מדוע במקרים מסוימים הכריע העורך לשלב שתי וואריאציות. ראינו כי גם כאשר ניתן לפרש את החזרה כיתור מבחינת המידע מתגלה השניות כבעלת מטרה ותכלית משל עצמה. במלים אחרות, קורא הספרות המקראית רשאי לבחון אם העקרון הפואטי, שהובהר ומומש לאורך סיפור יוסף, מנמק מקרים נוספים של חזרה על אירועים בספרות המקראית, ואם יש מקום לטענה כי בין שיקולי העריכה נכללת גם הפואטיקה של ההתרחשות הנשנית.

33. שמ"א יא, פס' יב-טו פורשו על-ידי רוב החדשים כמעשה עריכה וראה כבר אצל: K. F. R. Budde, *Die Bücher Richter und Samuel, Ihre Quellen und Ihr Aufbau*, Giessen 1890, P. 174. בדרכו ממשיכים רוב החדשים. לשיטתו, שילוב זה אינו אמצעי טכני לקישור בין שני מקורות או מסורות שעמדו בפני העורך, כי העורך היה מלכתחילה מעוניין בחזרה על האירוע במעמד פומבי.

34. יש והמקרים אף נשלשים וראה הערה 32 לעיל, והדבר דורש עיון ודיון נפרדים.